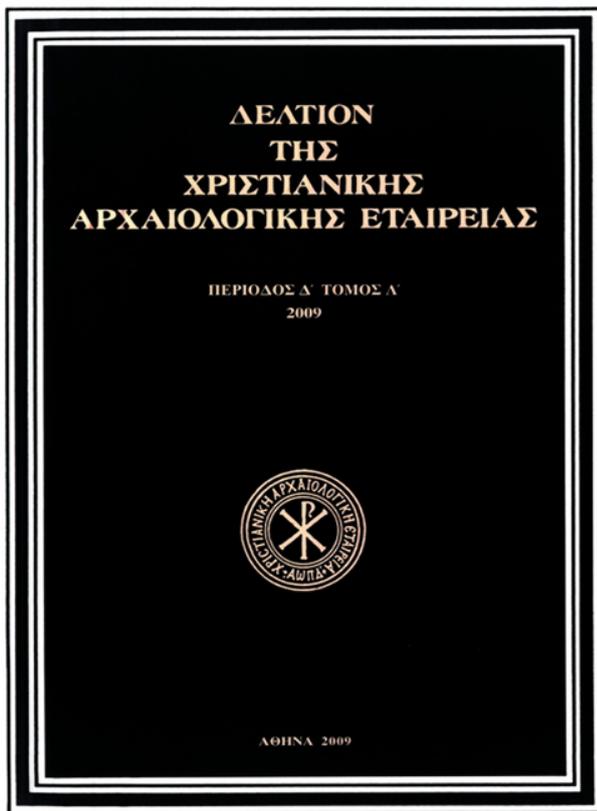

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 30 (2009)

Δελτίον ΧΑΕ 30 (2009), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Ηλία Κόλλια (1936-2007)

Η αμφίεση στους παλαιοχριστιανικούς και πρωτοβυζαντινούς χρόνους σε μνημεία της Θεσσαλονίκης

Ευτέρπη ΜΑΡΚΗ

doi: [10.12681/dchae.659](https://doi.org/10.12681/dchae.659)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΡΚΗ Ε. (2011). Η αμφίεση στους παλαιοχριστιανικούς και πρωτοβυζαντινούς χρόνους σε μνημεία της Θεσσαλονίκης. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 30, 293–300.

<https://doi.org/10.12681/dchae.659>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η αμφίεση στους παλαιοχριστιανικούς και
πρωτοβυζαντινούς χρόνους σε μνημεία της
Θεσσαλονίκης

Ευτέρπη ΜΑΡΚΗ

Περίοδος Δ', Τόμος Λ' (2009) • Σελ. 293-300

ΑΘΗΝΑ 2009

Η ΑΜΦΙΕΣΗ ΣΤΟΥΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥΣ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ ΣΕ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Τα είδη και η εξέλιξη της αμφίεσης που έφεραν οι κάτοικοι μιας σημαντικής πόλης του ρωμαϊκού κόσμου, όπως η Θεσσαλονίκη, από τον 3ο έως τον 9ο αιώνα, μπορούν να προσεγγισθούν από την έρευνα με δύο τρόπους:

1. Από τα αρχαιολογικά ευρήματα, που λόγω της φύσεως του υλικού είναι λιγοστά και περιορίζονται σε τεμάχια υφασμάτων και επιρραμμάτων, ζώνες, κουμπιά και σόλες υποδημάτων.

2. Από τη σωζόμενη καλλιτεχνική παραγωγή, η οποία προσφέρει και τις περισσότερες πληροφορίες για τα είδη, τη διακόσμηση των ενδυμάτων και τον τρόπο αμφίεσης (αγάλματα, γλυπτά, τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, χειρόγραφα).

Για τον προσδιορισμό της ορολογίας, σημαντική είναι η συμβολή των πηγών, ιδιαίτερα των αιγυπτιακών παπύρων¹ και των αγιολογικών και φιλολογικών κειμένων.

Τα συνδεόμενα με την ενδυμασία αρχαιολογικά ευρήματα της Θεσσαλονίκης προέρχονται αποκλειστικά από τάφους και συνίστανται από μικρό αριθμό κλαπτών² τμημάτων χρυσοκεντημάτων της τεχνικής με κορδονάκι, που ήταν επιρραμμένα σε υφάσματα (4ος αι.), σπαράγματα υφασμάτων από χρυσόνημα (4ος-5ος αι.) και τμήματα ζωνών, όπως το πολύτιμο τμήμα χρυσής ζώνης (Εικ. 1) στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού (5ος αι.), τα οποία, μολονότι δεν βοηθούν να αποκτήσει κανείς πλήρη εικόνα της ενδυμασίας, αποδεικνύουν ωστόσο την πολυτέλεια και την ποικιλία των υφασμά-

των και των εξαρτημάτων που χρησιμοποιούσαν οι Θεσσαλονικείς την περίοδο αυτή.

Από τα σωζόμενα αρχαιολογικά ευρήματα και την εξέταση της καλλιτεχνικής παραγωγής του 3ου αιώνα διαπιστώνεται ότι η αμφίεση των εικονιζόμενων μορφών στην τέχνη της Θεσσαλονίκης δεν διαφοροποιείται από την αντίστοιχη του λοιπού ρωμαϊκού κόσμου.

Η ανδρική αμφίεση

Η τυπική ανδρική ενδυμασία σε γενικές γραμμές αποτελείται από:

α. Εσώρουχο (περίβλημα, περισκελίδα ή βράκειον).

β. Χιτώνα (tunica), ανάλογα με την εποχή λινό ή μάλλινο, ζωσμένο στη μέση, που όταν είναι αμάνικος ονομάζεται *κολόβιον*³ ή *θέριστρον*. Ο χιτώνας, όταν φέρει μανίκια, ονομάζεται χειριδωτός και είναι ολόρραφος⁴ (*έρραμμένος*), *σχιστός* στη μία πλευρά ή *δίσχιστος*. Ανάλογα με την ύλη ύφανσης και την κατεργασία χαρακτηρίζεται *χεμερινός*, *πεπλυμένος*, *τριβακός*⁵ (μαλακός), *ήμιτριβής* ή *άγναφος*⁶ (όταν δεν έχει υποστεί διαδικασία λεύκανσης).

Στην κατανόηση του τρόπου ύφανσης και διακόσμησης του χιτώνα πολύ χρήσιμοι είναι οι αυθεντικοί κοπτικοί χιτώνες που έχουν βρεθεί στην Αίγυπτο (Εικ. 2) με τα διακοσμητικά επιρράμματα σε μορφή δισκαρίων (*orbiculi*), οι οποίοι παραχωρήθηκαν από το Μουσείο Μπενάκη και εκτίθενται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτι-

¹ *Select Papyri*, Loeb Classical Library (μτφρ. Α. S. Hunt και C. C. Edgar).

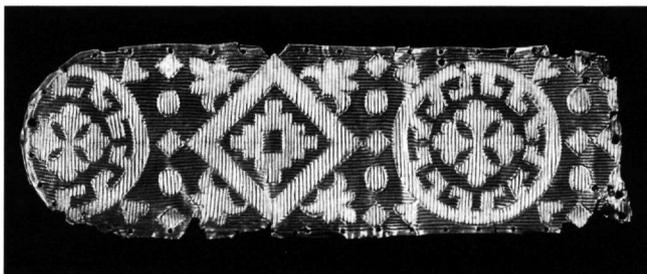
² Ε. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας (1100-1669)*, τ. Η', Θεσσαλονίκη 1982, 181.

³ *Select Papyri*, ό.π., αριθ. 182.

⁴ Ν. Γκιολές, «Το Βυζάντιο ως οικουμένη», *Ωρες Βυζαντίου. Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 2001, 65.

⁵ Σύμφωνα με το PGL: *τριβακός* = συνηθισμένος. Στο *Λεξικόν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης* του Ι. Σταματάκου, Αθήνα 1999, *τριβακός* = ο τριβείς (αποτριβείς), ο τετρωμένος, μη δυνάμενος να φορεθεί πλέον λόγω παλαιότητας.

⁶ Στο *Μέγα λεξικόν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης* των Η. G. Liddel - R. Scott, Αθήνα 1907, η λέξη *άγναφος* δηλώνει το μη λευκανθέν ή ξασθέν, άρα το καινούργιο ύφασμα αλλά και το άπλυτο.

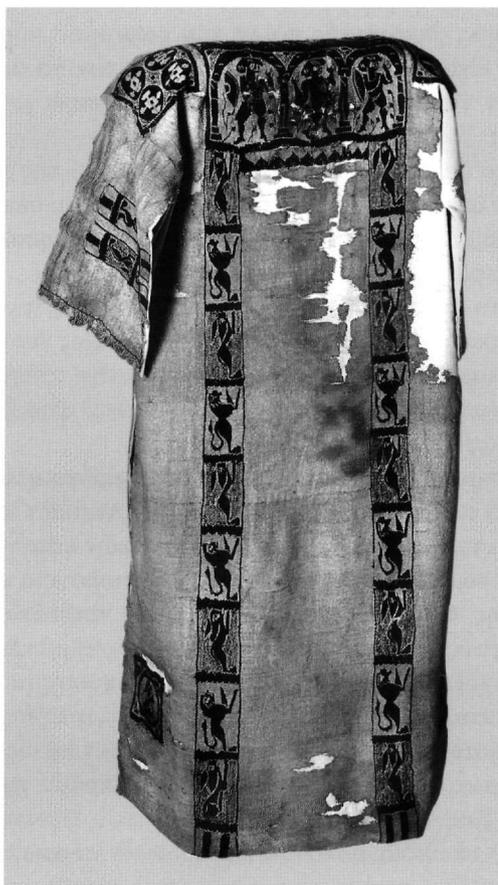
Εικ. 1. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Τμήμα χρυσής ζώνης από τάφο της Θεσσαλονίκης. 5ος αι.

μού. Ο ένας έχει το φυσικό χρώμα του λινού και διακόσμηση που δημιουργήθηκε εξαρχής κατά την ύφανση με πορφυρό υφάδι (Εικ. 2). Σε μία πλατιά οριζόντια ταινία, που ξεκινά από τους ώμους και καλύπτει το άνω τμήμα του στήθους, και σε μία αντίστοιχη στην πλάτη εικονίζονται πολεμιστές με τις ασπίδες τους, ενώ οι δύο μακριές κάθετες ταινίες, που ξεκινούν από το στήθος και φτάνουν μέχρι το στρίψωμα κοσμούνται εναλλάξ με λιοντάρι και λαγό που τρέχουν, δίνοντας την εντύπωση κυνηγιού. Διάκοσμος υπάρχει και στους ώμους, στα μανίκια αλλά και χαμηλά, στα πλαϊνά όπου, μέσα σε μέταλλο εγγεγραμμένο σε τετράγωνο, διακρίνεται λαγός. Ο δεύτερος χιτώνας είναι κόκκινος και φέρει λεπτές κάθετες λευκές ταινίες που κατασκευάστηκαν κατά την ύφανση αλλά και διακοσμητικά επιρράμματα στο λαμίο, στους καρπούς, καθώς και δύο δισκάρια με σχηματοποιημένα φυτικά μοτίβα. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στο ύψος της μέσης υπάρχει ραφή που κάλυπτε ζώνη.

γ. Ιμάτιο (*pallium*, *ἀναβόλαιον* ή *χλαμύς*), που φέρεται επάνω από το χιτώνα και αποτελείται από ορθογώνιο λινό ή μάλλινο ύφασμα. Το ιμάτιο, ανάλογα με τη σύνθεση και την κατεργασία της ύλης του, χαρακτηρίζεται στους αιγυπτιακούς παπύρους ως *χεμιάστριον* ή *χεμμερινόν*, *συριακόν*⁷, όταν αποτελείται από λεπτοϋφασμένο κόκκινο ύφασμα, *πεπλυμένον*, *τριβακόν*⁸, *ήμιτριβές*⁹ (μισοτριμμένο) και *τριβών*, όταν είναι ευτελές και τραχύ. Στους πρώτους βυζαντινούς χρόνους φοριόταν με τον κλασικό τρόπο: το ένα άκρο του έπεφτε επάνω στον αριστερό ώμο, κάλυπτε την πλάτη, στη συνέχεια περ-

νούσε κάτω από το δεξιό βραχίονα και κατέληγε είτε επάνω στον αριστερό ώμο είτε με περιτύλιξη στον αριστερό καρπό αφήνοντας ελεύθερο το δεξί χέρι. Σε περίπτωση που κάποιος ήθελε να χρησιμοποιήσει και τα δύο χέρια τύλιγε το δεξιό άκρο του ιματίου στη μέση, όπως ο Αβραάμ στη σκηνή της Θυσίας στον τάφο της Θεολογικής Σχολής¹⁰.

Παραδείγματα αμφίεσης του 3ου αιώνα μας παραδίδουν οι αποτοιχισμένες τοιχογραφίες του τάφου της Θεολογικής Σχολής με τις μορφές του Χριστού, του

Εικ. 2. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Χιτώνας από την Αίγυπτο. (Παραχώρηση Μουσείου Μπενάκη). 8ος αι.

⁷ Κατά το PGL, κόκκινο χρώμα το οποίο οι Σύριοι και οι Φοίνικες συνέλεξαν στην Ερυθρά Θάλασσα.

⁸ Στο *Μέγα λεξικόν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης* (βλ. παραπάνω) αναφέρεται ότι στον Αρτεμίδωρο το *τριβακόν ἱμάτιον* δηλώνει το λείο, μαλακό και λεπτό ιμάτιο, σε αντίθεση με τα βαριά, πυκνοϋφασμένα και τραχιά.

⁹ Κατά τον Henricus Stephanus, *Θησαυρός τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, τ. 7ος, Παρίσι 1831-1865 (ανατυπ. Αθήνα 2002), ο όρος δηλώνει το μισοτριμμένο ρούχο.

¹⁰ Γ. Γούναρης, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ τάφου ἀριθ. 18 τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ.», *Εγνατία* 2 (1990), 245-257.

Αβραάμ και του Νώε, ενώ το αγροτικό ένδυμα της εποχής διασώζουν τα αγάλματα και οι απεικονίσεις του Καλού Ποιμένα¹¹, που φορεί κοντό χειριδωτό χιτώνα, κάπα με κουκούλα (raepula ή alicula), μάλλινες κάλτσες (περικνημίδες) και ποδεΐα (πέδουλα) ή έμβάδες (μπότες) από δέρμα ζώου.

Από τον 4ο αιώνα οι χιτώνες των εικονιζόμενων στις ταφικές τοιχογραφίες μορφών εμφανίζουν διακοσμητικά στοιχεία, όπως τα όρθια σκουρόχρωμα σήματα (clavi) και τα δισκάρια (orbicoli), τα οποία κεντιούνται χωριστά και στη συνέχεια ράβονται επάνω στους χιτώνες· για το λόγο αυτό αποκαλούνται *έπιρράμματα*. Το κέντημα των δισκαρίων γινόταν με μάλλινες κλωστές επάνω σε λινό ή μάλλινο καμβά, πιθανώς με τη βοήθεια τελέρου, και κάλυπτε όλη την επιφάνεια με συνηθέστερα θέματα άνθη, βιβλικά πρόσωπα, σταυρούς, ζώα.

Κοντούς χιτώνες με περιλαίμιο, επώμια, όρθια και οριζόντια σήματα και δισκάρια φορούν οι νέοι πολίτες της Θεσσαλονίκης από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου, όπως φαίνεται από την αμφίεση των παιδιών της οικογένειας από το λεγόμενο τάφο του Ευστοργίου¹² (Εικ. 3), που χρονολογείται την εποχή αυτή, του Λύκου¹³ από τον ομώνυμο τάφο (μέσα 4ου αι.) και του Δανιήλ¹⁴ σε τάφο του τρίτου τετάρτου του 4ου αιώνα. Τα παιδιά του τάφου του Ευστοργίου φορούν λευκούς κοντούς χιτώνες με μακριά μανίκια, που ζώνονται στη μέση με κόκκινη ζώνη. Είναι διακοσμημένοι με σκουρόχρωμα σήματα, περιλαίμιο, επώμια, κάθετες και οριζόντιες ταινίες, δύο δισκάρια και διπλές ταινίες στα μανίκια, στο ύψος των καρπών.

Οι ενήλικες φορούν μακρύ χιτώνα διακοσμημένο με πλατιά όρθια σήματα, όπως ο Αβραάμ σε τοιχογραφία τάφου που αποκαλύφθηκε στην οδό Απολλωνιάδος 18, αλλά και ο «μουσικός άνθρ»¹⁵ σε παράσταση του τάφου της οδού Δημοσθένους, που χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 4ου αιώνα. Τα σήματα αυτά (βαθυκόκκινα συνήθως) εναλλάσσονται με κρόσσια στις παρυφές ή δημιουργούν χαρακτηριστικά για κάθε εποχή επιρράμματα, όπως το μάτιο του Αβραάμ στον τάφο

Εικ. 3. Τάφος του Ευστοργίου. Η μητέρα και το παιδί σε σκηνή νεκρικής λατρείας. 4ος αι.

της οδού Απολλωνιάδος 18¹⁶, που κοσμείται με μοτίβο σε σχήμα ήτα, ενώ στα ψηφιδωτά του 5ου και του 6ου αιώνα τις αντίστοιχες γωνίες των ματιών κοσμούν το γιώτα, το ζήτα, το γάμα ή το σίγμα (για τη στολή των αξιωματούχων βλ. παρακάτω).

Ο Χριστός στις ταφικές τοιχογραφίες και στα ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης εικονίζεται πάντοτε με επίσημη αστική ενδυμασία, ήτοι με μακρύ (ποδήρη) χιτώνα και

¹¹ Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Τραπεζοφόρα του Μουσείου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1985, 125. Η ίδια, «Ο καλός ποιμένας της Προκοννήσου. Παρατηρήσεις στην όψιμη μικρασιατική πλαστική», *ΘρακΕπετ* 7 (1990), 247-283, όπου εξετάζεται το θέμα της απεικόνισης του Καλού Ποιμένα.

¹² S. Pelekanidis, «Die Malerei der konstantinischen Zeit», *CIAC VII* (Trier 1965), Akten, Πόλη του Βατικανού, Βερολίνο 1969, 215-235. Ε. Μαρκή, *Η νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης στους υστερορωμαϊ-*

κούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Από τα μέσα του 3ου έως τον 7ο αιώνα μ.Χ., Αθήνα 2006, 138-140, σχεδ. 73.

¹³ Μαρκή, ό.π., 141, σχεδ. 76.

¹⁴ Ό.π., 152, σχεδ. 91.

¹⁵ Ό.π., 152, σχεδ. 92, πίν. 11γ-δ.

¹⁶ Ό.π., 142, σχεδ. 80. Θ. Παζαράς, «Δύο παλαιοχριστιανικοί τάφοι από το δυτικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 21 (1981), 373-389.

Εικ. 4. Μονή Λατόμου. Ο θριαμβευτής Χριστός. Τέλος 5ου-αρχές 6ου αι.

μάτιο. Στο ψηφιδωτό της μονής Λατόμου¹⁷ (Εικ. 4), του τέλους του 5ου-αρχών του 6ου αιώνα, φορεί βαθυκόκκινο αυτοκρατορικό χιτώνα με χρυσά πλατιά, όρθια σήματα που φθάνουν μέχρι κάτω και στενά μανίκια που κοσμούνται με χρυσοποίκιλτα επιμάνικια (περιχειρίδες), σκούρο γαλάζιο μιάτιο και χρυσά ποδεΐα (πέδιλα). Στο ψηφιδωτό της Ανάληψης στον τρούλο της Αγίας Σοφίας (9ος αι.) φορεί χρυσό χιτώνα και μιάτιο (Εικ. 5), ενώ οι απόστολοι στην ίδια παράσταση φορούν χιτώνες με διπλά όρθια σήματα που ξεκινούν από το ύψος των ώμων και μιάτια με επίσης διπλά σήματα.

Η γυναικεία αμφίεση

Το γυναικείο ένδυμα¹⁸ συνίσταται από εσώρουχο, περισκελίδα (βράκειον ή tunicula), στηθόδεσμο και κνημίδες (κάλτσες), χιτώνα και μιάτιο. Παράσταση γυναικείων εσωρούχων σώζεται στα ψηφιδωτά της Piazza Armerina¹⁹ στη Σικελία, όπου εικονίζονται χορεύτριες να παί-

Εικ. 5. Αγία Σοφία. Ο Χριστός, λεπτομέρεια της Ανάληψης. 9ος αι.

ζουν διάφορα παιχνίδια, φορώντας ένα είδος μπικίνι. Από τον 4ο αιώνα ο χιτώνας είναι μακρύς, συνήθως χειριδωτός και σπανιότερα αχειρίδωτος, ζωσμένος κάτω από το στήθος και διακοσμημένος με όρθια σήματα στην πρόσθια πλευρά και οριζόντια στα μανίκια, όπως ο χιτώνας της θεραπεινίδας σε σκηνή νεκροδείπνου από το ανατολικό νεκροταφείο και της Αυρηλίας Πρόκλας στο νότιο τοίχο του τάφου του Ευστοργίου, η οποία φέρει στο κεφάλι φακιόλι (μαφόρτη), δεμένο με χαρακτηριστικό τρόπο. Ένα ωραίο παράδειγμα γυναικείου χιτώνα φορεί η σύζυγος του αξιωματούχου στον ίδιο τάφο (Εικ. 3). Είναι μακρύς και έχει χρώμα κίτρινο, που προέρχεται πιθανώς από βαφή με κρόκο (ζαφορά). Ζώνεται κάτω από το στήθος με κόκκινη ζώνη, ενώ τα μανίκια του είναι τριγωνικά και φαρδιά. Διακοσμείται με δύο πλατιές σκούρες κάθετες ταινίες με κροσσωτές άκρες, που ξεκινούν από τους ώμους και φτάνουν μέχρι την κάτω παρυφή, ενώ ζεύγος ταινιών στολίζει και τα μανίκια.

¹⁷ Α. Ευγγόπουλος, «Τό καθολικόν τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ Μ. Λατόμου καὶ τό ἐν αὐτῷ ψηφιδωτόν» ΑΔ 12 (1929), Μελέται, 151-152.

¹⁸ Ρ. Kalamara, *Le système vestimentaire à Byzance du IVe jusqu'à la fin du XIe siècle*, Παρίσι 1997. Επίσης Ι. Παπαντωνίου, *Η ελληνική ενδυμασία από την αρχαιότητα ως τις αρχές του 20ου αι.*, Αθήνα 2000. Μ. Houston, *Ancient Greek, Roman and Byzantine Costume and*

Decoration, Λονδίνο 1966. Μ.-Η. Ruyschowskaya, «Le vêtement de la période copte», *Tissus et vêtement. 5000 ans de savoir faire*, Guity-en-Vexin 1986.

¹⁹ Για την Piazza Armerina βλ. Α. Garandini - Μ. Ricci - Μ. de Vos, *Filosofiana. The Villa of Piazza Armerina. The Image of Roman Aristocrat at the Time of Constantin*, Palermo 1982.

Σε αντίθεση με τους πολυτελείς χιτώνες της αστικής τάξης, οι εργαζόμενες γυναίκες, αγρότισσες και δούλες, φορούσαν το *κολόβιον*, κοντό, αμάνικο χιτώνα, *σκιάδιον*, καπέλο ή σκούφια, και *λέντιον*, δηλαδή ποδιά.

Επάνω από το χιτώνα οι γυναίκες φορούσαν το μάτιο που ανάλογα με το υλικό κατασκευής του ήταν απλό, βαρύ (*τριβων*) ή λεπτό (*ήμιτριβές*). Στα πολυτελή μιάτια κατατάσσονται τα συριακά, πορφυρά (*όλόβηρα*), τα χρυσοστόλιστα και η *δαλματική*. Ιμάτιο λεπτό πράσινου χρώματος που σκεπάζει το κεφάλι και έχει άκρες που τυλίγονται και στους δύο καρπούς φορεί η, όπως φαίνεται, αριστοκρατικής καταγωγής σύζυγος του νεκρού του τάφου της οδού Δημοσθένους, χιτώνα και μάτιο που καλύπτει τα δύο χέρια το άγαλμα του τύπου της μικρής Ηρακλειώτισσας²⁰, ενώ πολυτελέστατη *δαλματική*²¹ φορεί η Σωσάννα στην τοιχογραφία του ομώνυμου τάφου (Εικ. 6), που χρονολογείται στις αρχές του 5ου αιώνα. Με τον όρο *δαλματική* χαρακτηρίζεται ένα είδος πανωφοριού με φαρδιά μανίκια, που φοριόταν χωρίς ζώνη και αποτελούσε εθνική ενδυμασία των γυναικών της Δαλματίας. Η *δαλματική* της Σωσάννας είναι ιδιαίτερα πολυτελής, καθώς είναι κατασκευασμένη από δέρματα ζώων και έχει γούνα στις παρυφές. Δεν λείπουν και εδώ οι δύο κάθετες σκούρες ταινίες που διατρέχουν κατά μήκος το ρούχο. Τον 5ο-6ο αιώνα η διακόσμηση του γυναικείου χιτώνα αλλάζει, όπως φαίνεται από τα σήματα σχήματος του που φέρουν οι χιτώνες της μητέρας και των παιδιών στο ψηφιδωτό της προσφοράς παιδιών στον Άγιο Δημήτριο²².

Πα την κάλυψη των σωματικών ατελειών οι γυναίκες χρησιμοποιούσαν διάφορες μεθόδους που ισχύουν μέχρι σήμερα, όπως το *έρραμμα*, είδος φουρώ με το οποίο ενίσχυαν την περιφέρεια στην περιοχή των ισχύων, και τα *τιθία*, περίζωμα (λαστέξ) ενισχυμένο με ξύλινες ράβδους, ώστε να φαίνονται πιο καλλίγραμμες.

Μία αξιοπρεπής κυρία έπρεπε κατά τις εξόδους της να έχει καλυμμένο το κεφάλι με μαφόριο ή μαφόρτη, κάτω από το οποίο συγκρατούσαν τα μαλλιά με *mitella*, μαντίλι από μετάξι, τραχύ ή λεπτό λινό ύφασμα, ή δίχτυ,

Εικ. 6. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Η Σωσάννα με *δαλματική*. Από τάφο του ανατολικού νεκροταφείου.

που οι συγγραφείς αποκαλούν *κεκρύφαλον*, *κεφαλόδεσμον*²³, *φακιόλι* ή *γυρί*²⁴. Το μαντίλι αυτό φέρουν οι ακόλουθες της Θεοδώρας στο ψηφιδωτό του Αγίου Βιταλίου στη Ραβέννα²⁵ και η Serena στο ελεφαντοστέινο δίπτυχο του καθεδρικού της Monza²⁶.

Η ενδυμασία των στρατιωτικών

Η επίσημη στρατιωτική στολή της ειρηνικής περιόδου (στολή εξόδου) περιλαμβάνει και αυτή χιτώνα και μάτιο. Τα μιάτια των αξιωματούχων ήταν κατά κανόνα συριακά (κρεατόχροα) και συνοδεύονταν από τετράγωνα επιρράμματα ή *ταβλίον*, ορθογώνιο ύφασμα ραμμένο διαγώνια στο ύψος του στήθους, που κάλυπτε και τμήμα της πλάτης και, ανάλογα με το βαθμό του αξιώματος, είχε διαφορετικό χρώμα από το υπόλοιπο ύφασμα. Η στρατιωτική ενδυμασία του 4ου-5ου αιώνα αποτυπώνεται στην ενδυμασία του πάτρωνα της οικογένειας στην τοιχογραφία του τάφου του Ευστοργίου, που φορεί κοντό χειριδωτό χιτώνα με κόκκινη ζώνη, ανάλογον με των παιδιών του. Ο χιτώνας του είναι λευ-

²⁰ Σ. Πελεκανίδης, «Άγαλμα γυναικός της ύστερης αρχαιότητας από τη Θεσσαλονίκη», *BCHLXXIII* (1949), 294-304, XII-XIII.

²¹ Houston, ό.π., 120-121. Χρ. Μαυροπούλου-Τσιουμή, «Παράσταση της Σωσάννας σε παλαιοχριστιανικό τάφο της Θεσσαλονίκης», *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, 247-258.

²² Γεωργίου και Μαρίας Σωτηρίου, *Η βασιλική τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, εν Αθήνας 1952, 192, πίν. 62.

²³ Μ. Εμμανουήλ, «Γυναικείες κομμώσεις και κεφαλόδεσμοι στο Βυζάντιο», *Αρχαιολογία* 83 (2002). Βλ. και Κ. Κορρέ-Ζωγράφου, *Νεοελληνικός κεφαλόδεσμος*, Αθήνα 1991.

²⁴ Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος καὶ πολιτισμός*, τ. Δ' (Ἡ κόμμωσις), Αθήνα 1951, 342-394.

²⁵ *Ravenna Felix*, Ravenna 1977, 70-73.

²⁶ W. F. Volbach, *Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters*, Mainz a.R. 1976, 55, αρθ. 63, πίν. 35.

Εικ. 7. Άγιος Γεώργιος (Ροτόντα). Στρατιωτικός μάρτυς. Τέλος 4ου αι.

κός και κοσμεύεται με σκούρα δισκάρια στους ώμους και την κάτω παρυφή και διπλή ταινία στα μανίκια. Τα δισκάρια φέρουν κέντημα με σχηματοποιημένα φυτικά μοτίβα, σε αντίθεση με τα δισκάρια στους χιτώνες των παιδιών του που, όπως είδαμε, είναι πιο απλά, χωρίς κέντημα (Εικ. 3). Πάνω από το χιτώνα φορεί πορφυρό μιάτσιο που συγκρατείται στο δεξιό ώμο με μία πόρπη ή *φίβλα*, που είναι και ενδεικτική του αξιώματός του. Το κάτω τμήμα του ματιού και την μπροστινή και την πίσω πλευρά κοσμεύει ζεύγος σκούρων τετράγωνων επιγραμμάτων με λευκό ακτινωτό κόσμημα, που αποτελούν πιθανώς και διακριτικό του βαθμού του.

Η στρατιωτική ενδυμασία αποτυπώνεται και στους στρατιωτικούς μάρτυρες της ζωφόρου της Ροτόντας, οι οποίοι φορούν επίσης την επίσημη στρατιωτική στολή της ειρηνικής περιόδου και συγκεκριμένα πολυτελείς χρυσούς χιτώνες με επώμια και περιχειρίδες στα μανίκια, χρυσοκέντητη ή πορφυρή βαριά χλαμύδα που πορπώνεται στον ώμο με *φίβλα* (πόρπη), ταβλίον στο ύψος

του στήθους και πέδιλα με κορδόνια που δένουν σε σχήμα χι (Εικ. 7).

Από τα διάφορα μεγέθη των πορπών που βρίσκονται στις ανασκαφές συμπεραίνεται ότι ήταν ανάλογες του είδους του υφάσματος το οποίο στερέωναν, μεγάλες για τα βαριά μιάτια και τις χλαμύδες και μικρές για τα λινά και λεπτότερα υφάσματα.

Η στρατιωτική ενδυμασία δεν φαίνεται να διαφοροποιείται μέχρι τον 9ο αιώνα, όπως δείχνει η αμφίσηση του αγίου Δημητρίου στα ψηφιδωτά του ναού του, ο οποίος φορεί μακρύ χιτώνα και πολυτελή χρυσοϋφαντη χλαμύδα με ταβλίον, ενδυμασία ανάλογη του Ιουστινιανού και των αξιωματούχων του στα ψηφιδωτά του Αγίου Βιταλίου στη Ραβέννα. Με ανάλογη στρατιωτική ενδυμασία απεικονίζεται και ο άγιος Σέργιος, προμικηρίας της σχολής των γεντηλίων, στο ομώνυμο ψηφιδωτό του Αγίου Δημητρίου, με νέο στοιχείο το χρυσό περιδέραιο στο λαιμό (*μανιάκιον*).

Επισημαίνεται ότι στο ψηφιδωτό του αγίου Δημητρίου με τα δύο παιδιά, τα τελευταία φορούν ενδυμασία ανάλογη του αγίου, δηλαδή χλαμύδα με ταβλίον, αμφίσηση που είναι ενδεικτική της καταγωγής τους και της κοινωνικής τους θέσης.

Η αμφίσηση των ιερωμένων

Οι ιερωμένοι στη ζωφόρο των μαρτύρων της Ροτόντας (Εικ. 8) φορούν *στιχάριον*, πορφυρό χιτώνα με μακριά μανίκια και *φελόνιον* (μάλλινο κωνοειδές ρούχο χωρίς μανίκια και με άνοιγμα για να περνάει το κεφάλι). Στην ψηφιδωτή παράσταση του αγίου Δημητρίου με τους κτήτορες (7ος αι.) ο επίσκοπος φορεί λευκό *στιχάριον*, φελόνιο και ωμοφόριο, ενώ ο διάκονος σε άλλο ψηφιδωτό χειριδωτό χιτώνα, *στιχάριο* και *δράριον*²⁷, μαντίλι που φέρεται στον αριστερό του ώμο. Το μαντίλι αυτό κατάγεται από το σήμα των *camilli* και των *delicati* (τραπεζοκόμων), που εκτελούσαν τα διακονήματα της εθνικής λατρείας. Αντίθετα οι μοναχοί, όπως ο άγιος Λουκάς ο Στειρώτης στην τοιχογραφία του 10ου αιώνα στο ναό του Αγίου Δημητρίου, φορούν χιτώνα, ζώνη και μελανόχρωμο *κουκούλιον* που καλύπτει το κεφάλι, τους ώμους και πορπώνεται στο ύψος του λαιμού. Το κουκούλιο παραπέμπει στη μονή των Αγίων Θεοδώρων των Κουκουλλεωτών²⁸, όπου μόνασε ο όσιος Δαυίδ, γε-

²⁷ Γ. Σωτηρίου, «Τό δράριον τοῦ διακόνου ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ», *ΕΕΘΣΠΑ Α'* (1926), 405.

²⁸ R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Παρίσι 1975, 364, σημ. 7.

Εικ. 8. Άγιος Γεώργιος (Ροτόντα). Ιερωμένος. Τέλος 4ου αι.

γονός που επιβεβαιώνει πως οι μοναχοί φορούσαν το κουκούλιο τουλάχιστον από τον 6ο αιώνα.

Η αμφίεση του επάρχου

Την ενδυμασία του επάρχου της Θεσσαλονίκης τον 7ο αιώνα γνωρίζουμε από το ψηφιδωτό των κτιστών στο ναό του Αγίου Δημητρίου, στο οποίο ο έπαρχος φορεί ενδυμασία ανάλογη των υπάτων, ήτοι χρυσοῦφαντο χιτώνα με όρθια και οριζόντια μαργαριτοστόλιστα σήματα και επιμανίκια και χρυσοῦφαντο, επίσης κοσμημένο με πολύτιμες πέτρες στις παρυφές, *λῶρον*²⁹, σκήπτρο στο αριστερό χέρι, βαλάντιο στο δεξί και χρυσά πέδιλα. Η αμφίεση αυτή, που κατάγεται από την *tunica talaris* και την *trabea picta* του ρωμαίου υπάτου, χαρακτηρίζεται κυρίως από τον τρόπο εκφοράς του λώρου.

Η στρατιωτική αυτοκρατορική ενδυμασία

Στη λεγόμενη «ιστορική τοιχογραφία» ο έφιππος γενειο-

φόρος αυτοκράτωρ φορεί λευκό χιτώνα, *τουβία* (στενά παντελόνια) και βαθύχρωμη χλαμύδα, που αφήνει να φαίνεται το δεξί του πόδι· οι δύο νεαροί προπομποί του φορούν κοντούς χιτώνες με περιλαίμιο και διπλά όρθια σήματα στην μπροστινή πλευρά, τα οποία καταλήγουν σε δισκάρια, ενώ άλλα δύο μεγαλύτερα δισκάρια διακρίνονται στο κάτω τμήμα του. Η παράσταση αυτή καταγράφει σημαντικές αλλαγές στη διακόσμηση του χιτώνα και παρουσιάζει ομοιότητες με τον κοπτικό χιτώνα του Μουσείου Μπενάκη, που εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού και χρονολογείται στον 8ο αιώνα.

Στην ψηφιδωτή παράσταση του Αγίου Δημητρίου με την Παναγία και τον άγιο Θεόδωρο, που χρονολογείται στον 9ο αιώνα, η Παναγία φορεί μακρύ χιτώνα και μαφόριο με σήματα στις παρυφές, ενώ ο γενειοφόρος άγιος Θεόδωρος χιτώνα και πολυτελή χλαμύδα με ταβλίον, ενδυμασία ανάλογη του αγίου Δημητρίου, γεγονός που αποδεικνύει ότι η ενδυμασία των αξιωματούχων διατήρησε τα στοιχεία της μέχρι την εποχή αυτή. Οι δύο τελευταίες παραστάσεις πρέπει να είναι έργα που βρίσκονται κοντά χρονικά, λόγω των εικονιζόμενων πωγωνοφόρων ανδρικών μορφών, αρχαιότερες όμως του ψηφιδωτού της Ανάληψης στον τρούλο της Αγίας Σοφίας, όπου το μαφόριο της Παναγίας πέφτει διαφορετικά και κοσμεύεται με διπλά σήματα και κροσσούς.

Από την παρακολούθηση της εξέλιξης της ενδυμασίας μέσα από την καλλιτεχνική παραγωγή της Θεσσαλονίκης των παλαιοχριστιανικών και των πρωτοβυζαντινών χρόνων, γίνεται αντιληπτό ότι η αμφίεση στο Βυζάντιο διατήρησε, με μικρές διαφοροποιήσεις στη διακόσμηση, τα στοιχεία της ρωμαϊκής παράδοσης τουλάχιστον μέχρι τον 9ο αιώνα. Την εμφάνιση του μεσαιωνικού κόσμου και το τέλος της αρχαιότητας προσδιορίζουν σειρά αλλαγών στην καθημερινή ζωή, τη διοίκηση και τη νομοθεσία, που αρχίζουν σταδιακά από τον Λέοντα ΣΤ' τον Σοφό (886-912) και ολοκληρώνονται την εποχή του διαδόχου του, Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου (913-949), υπόθεση που απαιτεί όμως περαιτέρω διερεύνηση.

²⁹ Γκιολές, ό.π. (υποσημ. 4), 66, όπου γίνεται εκτενής αναφορά στην εμφάνιση και το συμβολισμό του λώρου, που συμβολίζει τα σάβανα (κειρίες) του Χριστού.

E. Marki

DRESS IN THE EARLY CHRISTIAN ART OF THESSALONIKI

The form and evolution of dress in Thessaloniki in the Early Christian period are traced through the preserved archaeological remains (pieces of textile, jewellery) and the corresponding art. The archaeological finds come mainly from tombs and consist of a few wretched fragments embroidered with fine cords ('kordonaki' technique), that were sewn to fabrics, fragments of dresses made of gold thread, and gold belts (Fig. 1).

The surviving works of art reveal that the dress of the figures depicted in the art of Thessaloniki was no different from that of the rest of the Roman world, and consists of trousers, chiton (of linen or wool) and himation. Chitons are decorated with clavi and orbicoli (Figs 2 and 3), while vertical clavi and attached pieces of cloth in dark colours are found on himatia. Rural dress is preserved in statues of the Good Shepherd, who wears a short, girt chiton and a hooded cloak, woollen socks and boots.

Women's dress includes a short chiton, with or without sleeves, girt beneath the breast and decorated with vertical clavi, himation, and dalmatic made of hide trimmed with fur, like the one worn by Susanna in the wall-painting found in the Tomb of Susanna (Fig. 6), and a headdress for old women.

The praying martyrs in the Rotunda, who wear luxurious chitons with pieces of cloth sewn to the shoulders, and a

heavy, gold-embroidered cloak fastened on the shoulder and with a tablion sewn on the breast illustrate military dress (Fig. 7). The priests in the same frieze wear a phelonion, sticharion and omophorion (Fig. 8), while the official dress of the eparchos is preserved in the founder's mosaic in Ayios Dimitrios: it comprises a gold chiton with vertical clavi, epimanikia, a gold-woven loros, gold sandals, sceptre and purse. In the mosaic depicting the saint of this church, the deacon wears a sticharion and orarion, a kind of stole worn over the left shoulder.

In the historical wall-painting in Ayios Dimitrios, a representation in which important changes in military uniform are recorded, the mounted, bearded emperor wears a short chiton, socks and cuirass, and his two escorts have similar chitons with a collar and double vertical clavi on the front that end in orbicoli. Finally, in the mosaic of the Virgin and St Theodore in Ayios Dimitrios, the Virgin wears a long chiton and maphorion and the bearded Theodore has a chiton and a yellowish cloak with a tablion. The last two representations are dated to the same period, the 8th-9th century, on the basis of the bearded figures depicted.

Study of the above evidence, archaeological finds and artworks of Thessaloniki reveals that dress in this city retained the features of the Roman tradition at least down to the 8th-9th century.